

Γ. Μ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ
ΣΥΜΒΟΥΛΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΣΕΛΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

(Σελ. 107—130)

ΣΕΛΙΔΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ἔστίαι ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἀσίᾳ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. (*)

.....

Ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν μετεδόθησαν διὰ τῶν Ἐπιγόνων εἰς τὴν Ἀσίαν ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ἅτινα εἶχεν ἀναπτύξει τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα κατὰ τὸ μεσουράνημα αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις. Ἰδίᾳ οὔτε εἰς τὸν τομέα τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως ἐξέλαμψε ποτε ἐκ τῶν χωρῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου φῶς ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν Ἀθηνῶν ἐπιφανέν, οὔτε πνευματικὰ παραστήματα, δυνάμενα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰ τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὠρθώθησάν ποτε ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν διαδόχων, οὔτε τὰ ιδεώδη τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δημοκρατίας εὔρον ἔδαφος πρόσφορον ὅπως πραγματωθῶσιν εἰς τὰς ἀπεράντους ἐκεῖνας ἀλεξάνδρινὰς ἐπικρατείας. Διὰ τὴν λυρικὴν καὶ τὴν δραματικὴν ποίησιν ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς εἶχε παρέλθει. Λόγιοι καὶ ποιηταὶ καὶ καλλιτέχναι ὑπῆρχον πάντοτε—καὶ πολλοὶ μάλιστα—ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ συγκριθῶσι πρὸς τὰς μεγάλας φυσιογνωμίας τοῦ παρελθόντος. Ἐξ ἄλλου δὲ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀπευθύνωνται πρὸς τὴν «πόλιν», πρὸς τὸν «δῆμον», ὡς ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ὥφειλον κατ' ἀνάγκην νὰ δεχθῶσι τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἡγεμόνος ἢ μεγιστάνος τινος, διότι ἄλλως δὲν ὑπῆρχε τρόπος νὰ ἀκουσθῇ ἡ φωνή των καὶ νὰ ἐμφανισθῇ τὸ ἔργον των. Χαρίεσσα ποίησις βουκολικὴ καὶ ἐλεγειακὴ καὶ ἐπιγραμματικὴ ἐπλήρου τὸ κενὸν ὅπερ εἶχον ἀφήσει ὑπισθεν αὐτῶν αἱ ἐκλιποῦσαι μεγάλαι μορφαὶ λυρικῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Ὡς πρὸς τὰς εἰκαστικὰς τέχνας, ἡμιλλῶντο οἱ γλύπται καὶ οἱ ζωγράφοι νὰ ἀκολουθήσωσι ὅσον καλλίτερον ἠδύναντο τὰ ἔχνη τῶν «διδασκάλων» δημιουργῶν τῶν μεγάλων προτύπων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος. Διὰ τὴν διανόησιν ἐν τῶν γενέει, ἡ ζωηρὰ ἔφεσις τῆς μαθήσεως καὶ τῆς ἐλληνοπρεποῦς μορφώσεως, ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ καὶ τῆς ταξινομήσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν πνευματικῶν θησαυρῶν τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος, ἡ τάσις ἐλλήνων τε καὶ βαρβάρων νὰ ἐγκύπτωσιν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ὑπὸ τοῦ «χρυσοῦ»

(*) Ἐκ διαλέξεως ὁργανωθείσης ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ γενομένης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 25 Ἰανουαρίου 1952 [«Ἀρμενόπουλος» 1952, σελ. 110].

αίδωνος» κληροδοτηθέντος μεγάλου έργου, εἶχον ἀντικαταστήσει τὴν περί-
οδον τῆς θρυμαστικῆς ἐκείνης ὑπὸ τὸ ρῶς τοῦ ἀττικοῦ οὐρανοῦ δημιουργίας
καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν περγαίων ἐμπνεύσεων καὶ τῶν ὑψηλῶν πρωτοτύπων ἰδεῶν.
"Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πολίτευμα, οὔτε αἱ ἐπιχώρια συνθήκαι, τὰς ὑποίας καὶ
ζῶν ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε πολλαπλῶς ἐκδηλώσει τὴν θέλησιν νὰ μὴ ἀρνούσῃ,
οὔτε αἱ παραδόσεις δημοσίου βίου μὲ τὰς ὑποίας ἦσαν ἐμπεποτισμένοι οἱ μα-
κεδόνες ἡγεμόνες. αἱ τὴν ἀπέχουσαι ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Περικλέους καὶ
τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, οὔτε οἱ ὅροι ζωῆς ἐν γένει εἰς τὰ ἐκτεταμένα ἐκεῖνα
κράτη ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτρέψωσι νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κό-
σμον ἄλλο εἶδος πολιτείας πλὴν τῆς ἀπολύτου μοναρχίας.

"Ἄν ὅμως ἀπὸ τῶν ὡς εἴρηται ἀπόψεων ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἰς τὰ
κράτη τῶν Ἑπιγόνων ὑπελείφθη τοῦ ἀττικοῦ πνεύματος, εἰς ἄλλους τομεῖς
ἀντιστρόφως ἐμεγαλύνθη καὶ ἐνεφάνισεν ἐπιτεύγματα ἄγνωστα εἰς τὴν
κλασσικὴν ἐποχὴν. Καὶ δὲν ἐννοοῦμεν μόνον τὴν κατὰ χώρον ἑκτασιν καὶ τὸν
κοσμοπολιτικὸν χαρακτῆρα, οὐδὲ τὰς πολυανθρώπους καὶ ἐκτεταμένας καὶ
καλῶς ἐρρυμοποιημένας ἑλληνικὰς πόλεις, αἵτινες κατὰ ἑκατοντάδας ἐξεπέ-
δησαν ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας
καὶ τῆς Μεσοποταμίας—καὶ πρὸς τὰς ὑποίας οὐδεμίαν σύγκρισιν ἐπεδέχοντο
τὰ μικρὰ «ἄστη» τῆς κυρίως Ἑλλάδος—οὐδὲ τὰ μεγάλα ἐπιλιμένα ἀστικά
καὶ ἐμπορικὰ κέντρα, οὐδὲ τὰ πλούτη¹, οὐδὲ τὰ λαμπρὰ δημόσια οἰκοδομή-
ματα, τὰ ἀνάκτορα, τοὺς ἵπποδρόμους, τὰ θέατρα, τὰ δικαστικὰ μέγαρα
(«Βασιλικὰς»), τὰ «μουσεῖα» (ἀντίστοιχα πρὸς τὰς Ἀκαδημίας τῶν νεω-
τέρων χρόνων), τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ ἄλλα μεγαλοπρεπῆ καὶ μνημειώδη
ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα, τὰ κοσμοῦντα τὰς μεγάλας ἑλληνικὰς πόλεις τῶν δια-
δόχων, πρὸς τὰ ὑποῖα τὰ ἄστη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς σχεδὸν μόνους τοὺς
ναοὺς αὐτῶν εἶχον νὰ ἀντιπαρατάξωσι. Ἡ κλασσικὴ ἐποχὴ ὑπερεβλήθη καὶ
ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐπιστήμας—τὰ μαθηματικά, τὴν φυσικὴν, τὴν ἀστρονο-
μίαν, τὴν γεωγραφίαν, τὴν γεωμετρίαν, τὴν ἱατρικὴν, τὴν μηχανικὴν. Τώρα
γίνονται προσπάθειαι αἵτινες ἦσαν ἄγνωστοι εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἐν
τῇ κυρίως Ἑλλάδι. Ἐπιχειροῦνται ἐξερευνητικὰ ταξείδια, γίνονται μελέται
κλιματολογικαὶ καὶ ὀρυκτολογικαί, ἐρευνᾶται ἡ γλωσσὶς καὶ ἡ πανὶς ἐκτε-
ταμένων χωρῶν, ἀγνώστων μέχρι τοῦδε εἰς Ἕλληνας ἐπιστήμονας. Μὲ τοὺς
χρόνους τοῦ ἀλεξανδρινοῦ πολιτισμοῦ συμπίπτουν ἐπίσης ὅλαι αἱ ἀξιολογοὶ
ἐφευρέσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ αἱ τεχνικαὶ ἐφαρμογαὶ τῶν
φυσικῶν ἐπιστημῶν, αἱ σπουδαιότεραι ἐξ ὧων ἐπέτυχεν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα.

(1) Εἰς ἑκατοντάδας χιλιάδων ταλάντων συνεποσούντο τὰ ἀποθησαυρισθέντα ὑπὸ
τῶν Πτολεμαίων ἀποθέματα τοῦ δημοσίου ταμείου. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι μεταξὺ
ἄλλων ἱστορεῖται ἐν Ναυκράτει καὶ Ἀλεξανδρείᾳ ἡ κατασκευὴ καὶ συντήρησις ἑκατον-
τάδων χρυσοπρῦμων καὶ χρυσεμβόλων βασιλικῶν θαλαμηγῶν πλοίων.

Τὰ ὑδραγωγεῖα, τὰ δίκτυα ὑπονόμων, αἱ βλητοφόροι μηχαναί, οἱ ὑδατοφράκται, αἱ διώρυγες, οἱ φάροι καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα τεχνικὰ ἔργα τοῦ ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν ἄγνωστα εἰς τὰς πολιτείας τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἀποκτᾷ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον νέαν πρωτοφανῆ ἀνθρῳσιν καὶ ἐμφανίζει ὑπὸ τὴν ἐμπνευσιν καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῶν μακεδόνων ἡγεμόνων νέας μορφάς. Ἀναπτύσσεται τραπεζικὴ πίστις, ἰδρύνονται ἐμπορικαὶ ἐταιρίαι καὶ τράπεζαι, ἐφοπλιστικὰ δὲ γραφεῖα συνιστῶνται ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Ρόδῳ. Μεγάλαι ἐμπορικαὶ ὁδοὶ κατασκευάζονται, ἀγοραὶ ἀπέραντοι ἀνοίγονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον, οἱ δὲ λιμένες τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου ἀποκτῶσιν ἑκτασιν καὶ κίνησιν, οἷαν οἱ λιμένες τῆς κυρίως Ἑλλάδος δὲν εἶχον γνωρίσει. Βιομηχαναὶ νέαι ἀναπτύσσονται, αἱ δὲ παλαιαὶ τοιαῦται γνωρίζουν περίοδον πρωτοφανοῦς ἀκμῆς. Ἀναπτύσσεται ἡ ἐπεξεργασία τοῦ παπύρου καὶ τῆς περγαμηνῆς, ἡ ὑελουργία, ἡ ἀρωματοποιία, ἡ ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας. Εἰς τὰς πόλεις τῶν μακεδονικῶν κρατῶν λειτουργοῦσι τῶρα μεγάλα ὑφαντουργεῖα καὶ χρωματουργεῖα, ναυπηγεῖα, κεραμεῖα, ὀρειχαλουργεῖα καὶ ἄλλα μεγάλα βιομηχανικὰ ἐργαστήρια, μὲ ἑκτασιν ἐργασίων ἄγνωστον εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα.

Ὡσαύτως ἡ ὀργάνωσις τῆς κρατικῆς διοικήσεως, κεντρικῆς τε καὶ περιφερειακῆς, εἶχε προαχθῇ πολὺ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὺς χρόνους, εἰς ὅλα τὰ κράτη τῶν μακεδόνων βασιλείων, ἰδίᾳ ὅμως εἰς τὰς ἐκτεταμένας ἐπικρατείας τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν. Ἐν τῷ πλαισίῳ, ὡς εἰκός, πολιτεύματος ἀπολυταρχικοῦ εἶχε διοργανωθῇ κατὰ τρόπον ὅσον ἔνεστι εὖστοχον ἡ ἱεραρχία τῶν δημοσίων ἀρχῶν¹. Ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης, οἱ ἀστικοὶ θεσμοί, ἡ βελτίωσις τοῦ βιωτικοῦ

(1) Ἡ συγκρότησις τῆς κρατικῆς διοικήσεως εἶχε γίνεαι κατὰ μικτὸν σύστημα, μακεδονικὸν καὶ περσικόν, ἀλλ' οἱ ἐν χρήσει ὅροι ἦσαν, ὡς εἰκός, πάντοτε ἑλληνικοί, καὶ δὴ εἰλημμένοι ἐκ τῶν παραδόσεων τῆς μακεδονικῆς βασιλείας. Στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία περιέβαλλε τὸν μονάρχην, τὰ δ' ὑπάτα λειτουργήματα κατεῖχοντο ὑπὸ στρατιωτικῶν ἀξιωματούχων, μακεδόνων καὶ ἄλλων ἐλλήνων. Οὗτοι ἀπετέλουν τὴν προνομιούχον κοινωνικὴν τάξιν. Ὡς πρὸς τοὺς ἄρχοντας, συναντᾷ τις καὶ τὸν τίτλον «συγγενεῖς τοῦ βασιλέως», κατὰ τὸ περσικὸν ἔθος, διὰ τοὺς πρώτους μεταξὺ τῶν μεγιστάνων, ἀλλ' ἐπίσης εἶναι ἐν συγχῇ χρήσει οἱ ὅροι «ἐταῖροι», «φίλοι», «σωματοφύλακες», κατὰ τὰς μακεδονικάς παραδόσεις. Ὁ τελευταῖος ὅρος δηλοῖ τοὺς περὶ τὸν βασιλέα ὑπάτους στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς. Κυρίως, ἄλλως τε, μεταξὺ τοιούτων «σωματοφυλάκων», ἀντιστοίχων πρὸς τοὺς στρατάρχας τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶχεν, ὡς γνωστόν, διανεμηθῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἡ ἀπὸ Βαβυλῶνος τότε κυβερνωμένη ἀπέραντος ἐπικράτεια, τοιοῦτοι δ' ἀνώτατοι στρατιωτικοὶ καὶ «φίλοι», διαπρέψαντες εἰς τὴν ἐκστρατεῖαν τῆς Ἀσίας, εἶχον κατὰ τὴν ἀρχηγέται δυναστειῶν εἰς τὰ κράτη τῶν «διαδόχων».

Ἐν Συρίᾳ καὶ Μεσοποταμίᾳ, ὑπὸ τοὺς Σελευκίδας, ὁ πρῶτος σύμβουλος τοῦ βασιλέως — ὁ ἔχων τὸ ἀνώτατον ἀξίωμα τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως — ἦτο ὁ «ἐπὶ τῶν πραγμάτων», ἀντικατασταθέντος οὕτω τοῦ ἐπὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου τίτλου «χιλίαρχος». Προηδρευεν οὗτος τοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ «συνεδρίου τῶν φίλων», ὑπάτου γνωμοδοτικοῦ συμβου-

ἐπιπέδου τῶν λαῶν, ὠργανώθησαν κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον. Ὡς πρὸς δὲ τὸν καθαρῶς πνευματικὸν πολιτισμὸν, νέαι φιλοσοφικαὶ σχολαὶ εἶχον ἐμφανισθῇ, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρωτεύουσιν θέσιν κατεῖχον οἱ στωϊκοὶ καὶ οἱ ἐπικουρεῖοι, καὶ νέαι ἐπιστῆμαι εἶχον διαμορφωθῇ, ὡς ἡ γραμματικὴ, ἡ κριτικὴ τῶν φιλολογικῶν κειμένων, ἡ λεξικογραφία, ἡ σπουδὴ τῆς γλώσσης ἐν γένει, ἡ σπουδὴ καὶ ὁ ὑπομνηματισμὸς τῶν κλασσικῶν κειμένων. Ἡ ἰδρύσις καὶ ὁργάνωσις μεγάλων βιβλιοθηκῶν, ἡ εἰς χιλιάδας ἀντιγράφων διάδοσις τῶν κλασσικῶν ἔργων τοῦ πνεύματος ἀποκεκαθαρμένων ἀπὸ σφαλμά-

λίου ἐν τῇ βασιλικῇ καθέδρῃ. Ἡ περιφερειακὴ διοίκησις ἦτο ὠργανωμένη εἰς στραταπείας, ὧν προϊστάμενος «στρατηγὸς πρώταρχος», διὰ τε τὴν στρατιωτικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν διοίκησιν. Ἐκάστη τούτων ὑποδιηρεῖτο εἰς τοπαρχίας ἢ ὑπαρχίας ὑπὸ «στρατηγού»· Ὑπῆρχον ὅμως καὶ πολλὰ πόλεις «αὐτόνομος», ὑπαρχόμεναι δηλαδὴ ἀπ' εἰσέλας εἰς τὸν βασιλεῖα καὶ ἀπολαμβάνουσαι αὐτοδιοικήσεώς τινος. Πρβλ. A. Bouché—Leclercq, *Histoire des Séleucides* (Παρ.) 1913. E. Cuq, *La condition juridique de la Coelè Syria au temps de Ptolémée V Epiphanès*, 1927. Wiegand, *Palmyra*, 2 τόμοι. (Βερολ.) 1932. E. Meyer, *Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien* (Λειψ.) 1925. Rostovtzeff, *L' hellénisme en Mésopotamie*, ἐν *Scientia*, τόμ. 33ος 1933, σελ. 110 ἐπ.

Ἐν Αἰγύπτῳ ἴσχυε σύστημα διακυβερνήσεως ἐπὶ μᾶλλον συγκεντρωτικὸν καὶ «γραφιοκρατικόν». Συνήρχετο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ ἐπίσης γνωμοδοτικὸν συνέδριον «ἀρχισωματοφύλακων» καὶ «πρώτων φίλων», προεδρευόμενον πολλὰκις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως. Εὐρεῖται διοικητικὰ περιφέρεται ἐπέλουν ὑπὸ τοῦ «ἐπιστρατήγου», ἐκάστη δὲ τούτων διηρεῖτο εἰς «νομούς». Ἐν τῷ νομῷ τὴν μὲν στρατιωτικὴν διοίκησιν εἶχεν ὁ «στρατηγός», τὴν δὲ πολιτικὴν ὁ «νομάρχης», ὅστις κατὰ τὰ τότε κρατοῦντα ὑπέκειτο τῷ στρατηγῷ. Ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἀνετίθετο εἰς τὸν δικαστικὸν ἄρχοντα «ἐπιστάτην», τὸ δὲ κτηματικὸν γραφεῖον εἰς τὸν «βασιλικὸν γραμματέα». Τῶν δημοσίων ἐσόδων ἐπεμελεῖτο ὁ «ἐπὶ τῶν προσόδων». Οἱ νομοὶ ὑποδιηροῦντο εἰς τοπαρχίας. Μεταξὺ τῶν ἑλλήνων ἴσχυον οἱ ἑλληνικοὶ θεσμοί, ἀλλὰ πανταχοῦ τῆς χώρας ἐδίκαζον καὶ «λαῖκοι κριταὶ» τὰς μεταξὺ τοῦ Ἰθαγενοῦς στοιχείου ἀναφυόμενας ἀστικὰς διενέξεις κατὰ τὴν παλαιὰν αἰγυπτιακὴν νομοθεσίαν. Πρβλ. A. Bouché—Leclercq, *Histoire des Lagides* (Παρ.) 1903. E. R. Bevan, *A history of Egypt under the ptol. dynasty* (Λονδ. 1927) (καὶ γαλλ. μετάφρ. 1934).

Εἰς τὸ βασίλειον τῆς Περγᾶμου ὑπῆρχε βουλὴ καὶ «ἐκκλησίαι τῶν ἀρίστων»—ἐχρῶσαι ἀρμοδιότητα νὰ διατυπώσουν τὰς ἐνδεχομένας ἀντιρρήσεις τῶν ἐφ' ὠρισμένων βασιλικῶν πράξεων—καὶ διοικητικοὶ ἄρχοντες τοῦ κέντρου («πρυτάνεις»), διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ἄλλαι τινὲς ἀρχαὶ (ἀστυνόμοι, ἀγορανόμοι, γραμματεῖς τῆς «ἐκκλησίας», ἐπόπται τῶν γυμνασίων) ἦσαν αἰρεταί. Ἡ χώρα διηρεῖτο εἰς στρατηγίας (ὑπὸ στρατηγούς), ἐκάστη τῶν ὁποίων ὑποδιηρεῖτο εἰς ὑπαρχίας (ὑπὸ ὑπάρχους). Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας πρβλ. G. Cardinali, *Il regno di Pergamo*, (Τουρῖνον) 1906. τοῦ αὐτοῦ, *L' amministrazione finanziaria del comune di Pergamo* (Βολωνία) 1915. Γ. Χονδρονίκη, *Ἱστορία Περγᾶμου* (βιβλ. α') 1910. τοῦ αὐτοῦ, *Ἡ ἐπαρχία τῆς Περγᾶμου ἀπὸ ἱστορικῆς, ἀρχαιολογικῆς κλπ. ἀπόψεως*, 1914, Ghione, *I comuni del regno di Pergamo* (Τουρ.) 1903. C. Bradford Welles, *Royal correspondence in the hellenistic period* (New Haven, ἐκδ. τοῦ πανεπιστημίου, 1934) (ἐνθα πολῦτιμοι πληροφορίες περὶ τῆς κρατικῆς διοικήσεως παρ' Ἀτταλίδαις). Παλαιότερον F. Thiersch, *Die Koenigsburg von Pergamon*, 1883, W. v. Diest, *Von Pergamon*, 1889.

των και παρεμβολῶν, ἀποτελοῦσιν ἐπίσης νέα χαρακτηριστικά τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἄγνωστα εἰς τὴν κλασσικὴν Ἑλλάδα καὶ προσιδιάζοντα εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ πᾶσι δ' ἡ διαμύρφωσις καὶ ἡ πανταχοῦ διείσδυσις καὶ ἐπικράτησις ἐνιαίας ἐλληνικῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, τῆς λεγομένης («ἐλληνικῆς κοινῆς», προερχομένης ἐκ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἀλλὰ πολὺ ἀπλουστεράς, εἶχε καταστήσει δυνατὴν τὴν ἐκλαίκευσιν τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως καὶ τὴν διάδοσιν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας εἰς τὰς ἀπεράντους χώρας τῶν διαδόχων, εἶχεν ἀποτελέσει τὴν ἐπίσημον ἐκεί γλώσσαν τοῦ κράτους καὶ εἶχε γίνει τὸ κοινὸν μέσον συνεννόησεως καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς μεταξὺ τῶν ποικίλων ἐθνότητων, ἐξ ὧν ἀπηρτίζοντο οἱ λαοὶ τῶν ἐπικρατειῶν ἐκείνων. Ὅχι μόνον αἱ μακεδονικαὶ αὐλαὶ τῶν Ἐπιγόνων εἶχον πλήρη συνείδησιν τῆς ἐλληνικότητος αὐτῶν καὶ ἐκαυχῶντο δι' αὐτὴν καὶ ἐθεώρουν τιμὴν των νὰ εἶναι κέντρα ἐλληνικῆς παιδείας καὶ νὰ διαδίδουν τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὰς ἐκτεταμένas χώρας τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ βάρβαροι ἡγεμόνες, ἔξω τῶν ἐπικρατειῶν τῶν «διαδόχων», εἶχον εἰσαγάγει εἰς τὰς χώρας των—ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τοὺς μακεδόνας—τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν καὶ πολλὰ ἐλληνικὰ ἔθνη, ὡς οἱ Ἀριαράθαι τῆς Καππαδοκίας, ὁ Δ' (Εὐσεβῆς) καὶ ὁ Ε' (Φιλοπάτωρ) καὶ ὁ Σ'. Τὰ νομίσματα τοῦ πρώτου ἔφερον ἐπιγραφὰς ἐλληνικάς, ὁ δὲ δεύτερος, μεταλαχὼν μορφώσεως καθαρῶς ἐλληνικῆς, εἶχεν εἰσαγάγει τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν χώραν του, ὡσαύτως δ' ὁ Σ', ὡς μαρτυρεῖ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, «τὴν πάλαι τοῖς Ἕλλησιν ἄγνωστον Καππαδοκίαν» εἶχε καταστήσει «ἐμβιωτήριον φιλοσόφων». «Ἑλληνίζοντες» μαρτυροῦνται ἐπίσης ἱστορικῶς οἱ βάρβαροι βασιλεῖς τοῦ Πόντου, τῆς Ἀρμενίας καὶ τῆς Βιθυνίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Εἶχον εἰσαγάγει εἰς τὰς αὐλάς των ἔθνη ἐλληνικά, προσεκάλουν παρ' αὐτοῖς Ἕλληνας λογίους καὶ ἐν γένει ἐξεδήλουν ἀξιοσημεῖον ἐν παντὶ προσπάθειαν μιμήσεως τῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἐπιπροσθέτως δ' ἐπεθύμουν νὰ ἴδωσιν ἐγκαθισταμένους Ἕλληνας ἀποίκους πολλαχοῦ τῶν ἐπικρατειῶν αὐτῶν. Τὸ πρότινων ἐκατονταετηρίδων κυριαρχοῦν ρεῦμα ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ πρὸς τὰ μακρυνὰ παράλια εἶχε νῦν ἀντικαταστήσει νέα μορφή ἀποικιστικῆς κινήσεως, τὴν ὁποίαν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἰθαγενεῖς βασιλεῖς προσεκάλουν. Διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἱστορίαν παρατηροῦνται μεγάλα μεσουγειακαὶ ἀποικίσεις κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς τούτους χρόνους. Ἄλλως τε καὶ ὁ ὅρος «ἐλληνιστικός», μὲ τὸν ὁποῖον οἱ νεώτεροι εὐρωπαῖοι ἐρευνῶνται χαρακτηρίζουν τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι δηλωτικὸς τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, ὅτι ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῆς ἀνατολῆς εἶχε κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνους διαποτισθῇ μὲ τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα (εἶχεν «ἐλληνίσει»), ἀσχέτως καταγωγῆς καὶ ἐθνότητος. Καὶ ὁρθῶς ἔχει ἐπανειλημμένως τονισθῇ ὅτι ἂν μὴ εἶχε μεσολαβήσει ὁ ἐλληνιστικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ διὰδοσις τῆς ἐλληνικῆς

παιδείας καὶ ἡ πανταχοῦ ἐπικράτης τῆς «κοινῆς» ἐλληνικῆς ὡς ὁμιλουμένης γλώσσης, τὸ μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐπιφανὲν χριστιανικὸν κήρυγμα δὲν θὰ εἶχεν εὔρει ἐν τόσων κοινῶν καὶ κατ'ἀλλήλων γλωσσικῶν ὄργανον διὰ τὴν διάδοσιν αὐτοῦ μεταξὺ τόσων ἐθνῶν καὶ φυλῶν ξένων πρὸς ἀλλήλους.

*
* *

Εἰς ἰσχὺν καὶ πλοῦτον καὶ κληρονομίαν παναρχαίων μεγάλων ἀνατολικῶν λαῶν, σεβασμίου πνεύματος καὶ αἰωνοβίων παραδόσεων, διεκρίθησαν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους πρὸ παντὸς τὰ κράτη τῶν Σελευκιδῶν (Συρία καὶ Μεσοποταμία) καὶ ἡ Αἴγυπτος ὑπὸ τοὺς Πτολεμαίους τοὺς ἀπὸ Λάγνου¹. Ὡς γνωστὸν μάλιστα οἱ τελευταῖοι ἀνέπτυξαν ἐπιπροσθέτως τὸν ἀξιολογώτατον ἐν συγκρίσει πρὸς πάντας τοὺς λοιποὺς Ἑπὶ χρόνους πολιτισμὸν ἐν τῇ πλουσιωτάτῃ ἐκείνῃ χώρᾳ καὶ κατέστησαν τὴν Ἀλεξάνδρειαν τὸ μέγιστον πνευματικὸν κέντρον τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἀλλ' ἐπίσης ἀξία προσοχῆς καὶ μελέτης εἶναι καὶ τινεὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ λαμπρὰ ἐστία ἐλληνικοῦ φωτός, τὸ κράτος τῆς Περγᾶμου, ὅπερ ὑπὸ τοὺς Ἀτταλίδας εἶχε σχεδὸν κατορθώσει νὰ ἀμιλλᾷται ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Εἶναι γνωστὸν βεβαίως ὅτι ἡ δυτικὴ Μικρασία δὲν ἀνέμενε τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν ὥστε γνωρίσῃ τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμὸν. Ἀποικίαι ἐλληνικαὶ εἶχον ἰδρυθῆ εἰς τὰ μικρασιατικὰ παράλια ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἔτι χρόνων, ἐκεῖθεν δ' εἶχον μεταλαμπαδευθῆ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα περὶ τὰ μέσα τοῦ 6ου π. Χ. αἰῶνος λαμπρὰ ἀξία πολιτισμοῦ ἀμυγῶς ἐλληνικοῦ εἰς τοὺς καθ' ἑκαστα τομεῖς τοῦ πνεύματος. Τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον ἔβρινε κρατυνόμενον ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα, μηδαμῶς κωλύμενον εἰς τοῦτο ἐκ τῆς λυδικῆς ἢ τῆς μετέπειτα περσικῆς πολιτικῆς κυριαρχίας. Ἡδὴ δὲ πρὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου οἱ πέρσαι κυρίαρχοι ἦσαν ἡναγκασμένοι νὰ δημοσιεύωσιν εἰς γλῶσσιν ἐλληνικὴν τὰ ἐκ Σούσων πεμπόμενα διατάγματα τοῦ μεγάλου βασιλέως εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς Μ. Ἀσίας². Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον ἀνεπτύχθη ἐκεῖ μεγάλη ἐπικράτεια μὲ κέντρον τὴν Πέργαμον, περιλαμβάνουσα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς αὐτῆς ἀκμῆς οὐ μόνον τὴν Μυσίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Φρυγίαν καὶ τὴν Λυδίαν καὶ τὴν Πισιδίαν καὶ τὴν

(1) Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας πρὸλ. μετὰξὺ πλείστων ἄλλων J. G. Droysen, Geschichte des Hellenismus (πρὸλ. καὶ ἑλλην. μετάφρ. τοῦ γ' τόμου ὑπὸ Ἰω. Δελλίου («Ἱστορία τῶν Ἑπὶ χρόνων») ἐν βιβλιοθήκῃ Μαρσαλῆ, 1903). K. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ ἑλλην. ἔθνους (ἐκδ. 5ῃ ὑπὸ Π. Καρολίδου), τόμ. β', 1925. K. J. Beloch, Griechische Geschichte seit Alexander (ἰδίᾳ πρὸλ. τόμ. γ', 1914). G. Colin, L' hellénisation du monde antique (Παρίσι.) 1914. E. Cavaignac, Histoire de l'antiquité, τόμ. γ' (Παρ.) 1914. M. Holleaux, Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III^e siècle (Παρ.) (1938, β' ἐκδ.).

(2) Walter Judeich, Kleinasiatische Studien-Untersuchungen zur griechischen Geschichte des 4. Jahrhunderts.

Παμφυλίαν. Ὑπῆρξε δὲ τὸ βασίλειον τῆς Περγᾶμου, ὡς πρὸς τε τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ γράμματα καὶ τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν καὶ τὰς καλὰς τέχνας, ἐστία πνεύματος καθαρῶς ἑλληνικοῦ—ἔχουσα μάλιστα πολλοὺς πνευματικοὺς δεσμοὺς εἰδικώτερον μὲ τὰς Ἀθήνας—ἐπὶ χρονικὸν διάστημα σχεδὸν αἰῶνος.

Ἰδρυταὶ τοῦ κράτους δὲν ἦσαν εὐπατρίδαι μακεδόνες, ἀλλὰ πόντιοι στρατιωτικοὶ καὶ ὑπάλληλοι, διατελέσαντες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀντίχου, οἱ ἀδελφοὶ Φιλέταιρος καὶ Ἀτταλος, ὧν ὁ δεῦτερος ὑπῆρξεν ἀρχηγέτης τῆς δυναστείας. Εἰς τὸν Φιλέταιρον εἶχεν ἐμπιστευθῆ ὁ βασιλεὺς τῆς Θράκης Λυσίμαχος, διατελέσας εἰς τῶν ἐπτὰ «σωματοφυλάκων» τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὴν ἀκρόπολιν τῆς Περγᾶμου καὶ τὴν φύλαξιν τῶν θησαυρῶν του, ἀνερχομένων εἰς ἑννέα χιλιάδας ταλάντων (293 π. X.). Ἀτυχήσαντος τοῦ Λυσιμάχου εἰς τοὺς κατὰ τῶν λοιπῶν διαδόχων πολέμους του καὶ πεσόντος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ὁ Φιλέταιρος ἀνεκίηρξεν ἑαυτὸν αὐτόνομον (283), κατεκράτησε δὲ τοὺς θησαυροὺς καὶ ἐπέτυχε νὰ λάβῃ ὁ ἀδελφός του σύζυγον τὴν Ἀντιοχίδα, βασιλοῦπαιδα ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Σελευκιδῶν. Ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν τελευταίων τούτων διετέλεσεν ἐπὶ βραχὺ ἡ Πέργαμος. Ὁ ἀνεψιὸς καὶ θετὸς υἱὸς τοῦ Φιλεταίρου Εὐμένης Α' ἤρχεν εἰσέτι (263–241) ἐν ὀνόματι αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ ἐξάδελφος καὶ διάδοχος τοῦ Εὐμένους Ἀτταλος Α', υἱὸς τοῦ ἀρχικοῦ Ἀττάλου, ἀνὴρ δὲ φιλόδοξος καὶ στρατηγικός, κατώρθωσε τὴν τε ἐπικυριαρχίαν τῶν Σελευκιδῶν νὰ ἀποσινάξῃ καὶ τὴν κατὰ τῆς Περγᾶμου ἀπειλὴν τῶν γαλατῶν νὰ ἀποσείσῃ—τῶν γαλατῶν οὔτινες ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης εἰσβαλόντες καὶ διεισδύσαντες σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τοῦ Δουνάβεως καὶ τῶν Βαλκανίων εἰς τὴν Μικρασίαν, ἐπίεζον τὴν Πέργαμον, εἶχον καταστήσει αὐτὴν φόρου ὑποτελῆ καὶ μικρὰν μόνον περιοχὴν περὶ τὴν ἀκρόπολιν εἶχον ἀφήσει εἰς τοὺς κατοίκους αὐτῆς. Ὁ Ἀτταλος, νικήσας τούτους καὶ ἀπομακρύνας ἐκ τοῦ κράτους του, περιεβλήθη τὴν βασιλικὴν πορφύραν, ἀνεκίηρξεν ἑαυτὸν ἀνεξάρτητον καὶ ἤρξατο ἐκδίδων νομίσματα φέροντα ἀντὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Σελεύκου τὴν τοῦ ἰδίου θεοῦ Φιλεταίρου. Ἐβασίλευσεν ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας (241–197) καὶ ἐπωνομάσθη Σωτήρ. Οὐ μόνον ἡδυνήθη νὰ εὐρύνη πολὺ τὰ ὅρια τῆς ἐπικρατείας του, πολεμήσας κατόπιν νικηφόρως καὶ πρὸς τοὺς Σελευκίδας καὶ ἄλλους Ἐπιγόνους, ἀλλὰ καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν ὑπῆρξε φίλος, περιστοιχούμενος ὑπὸ ἑλλήνων λογίων, φιλοσόφων καὶ καλλιτεχνῶν καὶ καταστήσας τὴν Πέργαμον κέντρον καλλιτεχνικὸν καὶ κέντρον ἑλληνικῆς μορφώσεως. Τὴν πνευματικὴν δὲ ταύτην τοῦ πατρὸς παράδοσιν ἠκολούθησαν καὶ οἱ υἱοὶ καὶ διάδοχοι αὐτοῦ, ὃ τε πρωτότοκος, βασιλεύσας (197–159) ὡς Εὐμένης Β', καὶ ὁ δευτερότοκος Ἀτταλος Β' (159–138 π. X.)¹.

(1) Ἰκανὰς ἱστορικὰς πληροφορίας περὶ τῆς δυναστείας ταύτης ὅρα εἰς πρακτικὰ τῆς ἱστορικῆς ἀκαδημίας τῆς Βολωνίας, ἐν τόμῳ 7ῳ (1912–1913) σελ. 177 ἐπ. (ἀνακοίν-

Οἱ Ἀτταλίδαι ὠργάνωσαν τὰ πάντα ἐξ ἀρχῆς—πολίτευμα, διοίκησιν, στρατόν, θεσμούς, πνευματικὸν πολιτισμὸν—εἰς τὸ κράτος τῆς Περγάμου, ὑπερ ὑπῆρξεν ἀποκλειστικῶς δημούργημα αὐτῶν. Πεπρωτισμένοι μὲ ἀξιολόγους πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἀρετάς, ἀφ' ἑτέρου δ' ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους «διαδόχους» ἐμπεποτισμένοι μὲ τὸ ἀττικὸν πνεῦμα, ἀπηξίωσαν νὰ δώσουν εἰς τὴν αὐτὴν αὐτῶν καὶ τὸ σύστημα διακυβερνήσεως τῆς χώρας τῶν χροιάν «ἀνατολικήν», ἥτις τοσοῦτον ἦτο ἔντονος ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ Ἀλεξανδρείᾳ. Ἦσαν ἄλλως τε ἐν τῷ κράτει τῶν ἀπηλαχθέντων τῶν μακραιώνων ἐπιχωρίων παρὰδόσεων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὑποίων ἐτέλουν κατ' ἀνάγκην οἱ Σελευκίδαι καὶ οἱ Λαγίδαι. Δι' ὃ καὶ οἱ περγαμῆνοι βασιλεῖς οὐδέποτε εἶχον θελήσει νὰ δεχθῶσι θείας τιμὰς ἔτι ζῶντες.

Διοικητικῶς ἡ χώρα διηγεῖτο εἰς στρατηγίας, ὑποδιαιρουμένας εἰς ὑπαρχίας, ὡς δ' ἐν πάσῃ ἐλληνιστικῇ ἐπικρατείᾳ ἡδύνατό τις νὰ διακρίνῃ καὶ ἐδῶ τὰ ἐλληνικὰ ἀστικά κέντρα («πόλεις») ἀπὸ τῆς ὑπαίθρου μὲ τοὺς ξένους λαοὺς («ἔθνη»). Εἰς τὰ πρῶτα οἱ ἀστικοὶ θεσμοί, τὰ ἔθνη, ὁ τρόπος ζωῆς ἐν γένει, ἦσαν ἐλληνικά. Εἰς τὰ «ἔθνη» διετηροῦντο ἐν πολλοῖς αἱ βαρβαρικαὶ συνήθειαι καὶ οἱ συναφεῖς ὅροι ζωῆς. Μολονότι τὸ πολίτευμα ἦτο καὶ ἐδῶ μοναρχικὸν συμφῶνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, μολονότι πολιτικῇ ζωῇ κυρίως εἰπεῖν δὲν ὑπῆρχε, ἀντὶ δὲ τῶν κατὰ τὰς ἀθηναϊκὰς παρὰδόσεις πολιτῶν ἔβλεπέ τις καὶ ἐν Περγάμῳ, ὡς πανταχοῦ, ὑπηκόους τοῦ βασιλέως μόνον, ἐν τούτοις οἱ Ἀτταλίδαι, ἄνδρες ἐλευθερίου πνεύματος, εἶχον παρὰσχαι εἰς τοὺς ἐκ τῶν ὑπηκόων αὐτῶν Ἕλληνας ὑποτυπώδη τινὰ πολιτικὰ δικαιοῦματ¹. Ὁ πλοῦτος δὲ καὶ ἡ πολυτέλεια τῆς αὐτῆς ἐτέλουν ἐν σώφρονι μέτρῳ, ἰδίᾳ ἂν ἤθελέ τις κάμει τὴν σύγκρισιν μὲ τὰς δύο μεγάλας ἀνατολιζούσας βασιλικὰς καθόδους τῶν ἄλλων διαδόχων. Πολὺ μεγαλύτερον ποσοστὸν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου ἐχρησιμοποιοῦτο ἐν Περγάμῳ δι' ἔργα κοινωνοφελῆ ἢ—τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν—ἐν Συρίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας χώρας ἡ πολυτελής αὐτὴ καὶ οἱ μεγιστᾶνες, πρὸς δὲ καὶ οἱ σατράπαι καὶ οἱ πρὸς εἰσπραξίν τῶν βασιλικῶν πόρων τεταγμένοι κρατικοὶ λειτουργοί, ἀπερρόφων μέγα τιμῆμα τοῦ δημοσίου θησαυροῦ.

Κατ' ἀκολουθίαν συνετῆς διακυβερνήσεως καὶ ἐπιτυχοῦς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νεοσυστάτου κράτους κατέστη ἐνωρὶς κέντρον πολιτικῆς δυνάμεως καὶ ἀξιολογωτάτης ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς κινή-

νωσις ὑπὸ τὸν τίτλον «La genealogia degli Attalidi» τοῦ A. Wilhelm). Ἐπίσης εἰς τὰς δύο μελέτας τοῦ M. Holleaux ἐν «Réa», εἰς τοὺς τόμους 17ον (1915) (σελ. 237 ἐπ.) καὶ 20όν (1918) σελ. 9, ὑπὸ τοὺς τίτλους «Λυσίας Φιλομήλου» καὶ «Un nouveau document relatif aux premiers Attalides». Πρβλ. καὶ A. Ferrabino, *La guerra di Attalo 1º contra i Galati e Antiocho Hierace* (Τουρίνον) 1913 (καὶ ἐν τόμῳ 48ῳ, σελ. 707 ἐπ., τῶν *Atti accademici*).

(1) Πρβλ. ἀνωτ. ἐν τέλει τῆς σημ. τῆς σελ. 112.

σεως. Ἡ σιτοπαραγωγή, ἡ ἀμπελουργία καὶ ἡ κτηνοτροφία ἤκμαζον ἐν τῇ χώρᾳ, τὰ βασιλικά ὀρυχεῖα καὶ μεταλλεῖα ἐτύγγανον ἐντατικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἡ περγαμηνὴ κεραμεικὴ ἦτο ὀνομαστή, μέγιστον δὲ τμήμα τῆς ἐμπορικῆς μὲ τὸ βόρειον Αἰγαῖον συναλλαγῆς τῶν λαῶν τῆς Μ. Ἀσίας ἐγένετο διὰ τῆς πόλεως. Ἐν ἀκμῇ ἐπίσης ἐτέλουν αἱ βιομηχανίαι χρωστῶν ὕφαδων, σμάτων, ἀρωμάτων καὶ περγαμηνῶν—διφθερῶν καταλλήλων πρὸς γραφὴν, ὧν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ β' π. Χ. αἰῶνος ἐβεβλήσαν καὶ ἐτελειοποιήσαν οἱ Ἀτταλίδαι τὴν ἤδη παλαιόθεν γνωστὴν ἐπεξεργασίαν, ἵνα ἀντεπεξέλθωσιν εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς Βιβλιοθήκης μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων διαταχθεῖσαν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐξαγωγῆς παπύρου ἐξ Αἰγύπτου.

Τῆς βιβλιοθήκης ταύτης τὰ θεμέλια εἶχεν ἤδη θέσει Ἀτταλος ὁ Α'. Οἱ διάδοχοί του ἠῤῥησαν καὶ ἐπλούτισαν αὐτήν, εἰς τρόπον ὥστε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς της δὲν ἤριθμει ὀλιγωτέρους τῶν 200.0000 τόμων, μόνη δὲ ἡ ἀλεξάνδρινή βιβλιοθήκη τὴν ὑπερέβαλλε. Οἱ Πτολεμαῖοι τὴν ἐπωφθαλμίων ἀλεξάνδρινή βιβλιοθήκη τὴν ὑπερέβαλλε. Οἱ Πτολεμαῖοι τὴν ἐπωφθαλμίων πάντοτε, μέχρις οὗ κατωρθώθη ὑπὸ τῆς Αἰγύπτου νὰ δωρηθῇ εἰς τὴν Κλεοπάττει, ὅτε ὁ πνευματικὸς οὗτος θησαυρὸς ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, εἰς τὸ πάτρυν ὁ τελευταῖος Ἀτταλίδης εἶχε κληροδοτήσῃ (133 π. Χ.) τὸ περγαμηνὸν βασίλειον. Ἡ δωρεὰ αὕτη ἐγένετο ὑπὸ Μάρκου Ἀντωνίου. Μετεφέρθη τότε ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς περγαμηνῆς βιβλιοθήκης εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἔνθα μετὰ βραχὺν χρόνον ἔσχε τὴν τύχην τῆς ἀλεξάνδρινῆς βιβλιοθήκης, γενόμενον μετ' αὐτῆς ἐπὶ Ἰουλίῳ Καίσαρος (47 π. Χ.) παρανάλωμα τοῦ πυρός.

Πλὴν τῆς βιβλιοθήκης, περίφημος ἦτο καὶ ἡ σύγχρονος πρὸς αὐτὴν περγαμηνὴ Σχολὴ τῶν γραμματικῶν. Ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν ἰδίᾳ Κράττητος τοῦ ἐκ Μαλλοῦ, κατέστη αὕτη σχεδὸν ἐφάμιλλος πρὸς τὴν ἀντίστοιχον ἀλεξάνδρινήν σχολὴν ἐστὶα πνεύματος ἑλληνικοῦ. Ἐδίδασκον εἰς αὐτὴν διακεκριμένοι ἱστοριογράφοι, κριτικοί, φιλόλογοι, τὰ δ' ἔργα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς ἐξεδίδοντο ἐν αὐτῇ εἰς ἀντίγραφα ἡσφαλισμένα ἀπὸ σφαλμάτων καὶ παρεμβόλων, ἀποκεκαθαρμένα, τινὰ δὲ τούτων φέροντα ἀξιόλογα σχόλια καὶ ὑπομνηματισμούς. Εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην ἀνῆκε καὶ ὁ Τήλεφος, κληθεὶς εἶτα καὶ εἰς Ρώμην ὡς παιδαγωγὸς ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ οἴκῳ.

* * *

Καὶ αἱ ἐπιστῆμαι καὶ αἱ καλὰ τέχναι καὶ ἡ φιλοσοφικὴ διανόησις ἤκμαζαν ἐπίσης ἐν Περγάμῳ. Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν, διακεκριμένοι ἐκπρόσωποι τῆς στωικῆς φιλοσοφίας διητῶντο παρὰ τοῖς Ἀτταλίδασι. Ἀναφέρεται ἰδίᾳ ὁ ἐκ Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας Ἀθηνόδωρος ὁ Κορδυλιαν, ὅστις διετέλεσε καὶ ἑφορος τῆς βιβλιοθήκης καὶ τὸν ὅποιον Κάτων ὁ νεώτερος, ἐλθὼν εἰς Πέργαμον αὐτοπροσώπως, μετεχάλεσεν εἰς Ρώμην, ἔνθα καὶ διέμεινεν ὁ φιλόσοφος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του.

Ἐκ δὲ τῶν κιλῶν τεχνῶν ἀνεπτύχθησαν ἐδῶ καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ. Ὀνομαστὴ ἤτο ἡ πινακοθήκη τῆς Περγᾶμου καὶ ἡ ἐν τῇ πόλει Σχολὴ γλυπτικῆς, λειτουργήσασα σχεδὸν ἐπὶ αἰῶνα : 240–150 π. Χ. περίπου. Ἰκανὰ περγαμηνὰ ἀγάλματα ἢ τιμήματα αὐτῶν κοσμοῦσι τὰ εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα, καὶ ἰδίᾳ τὰ τῆς Ρώμης, τῆς Νεαπόλεως, τοῦ Λονδίνου, τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἄλλοτε δὲ καὶ τοῦ Βερολίνου. Ἐξ αὐτῶν ἄλλα μὲν εἶχον μεταφερθῆ εἰς τὴν αἰωνίαν πόλιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἄλλα δ' εὗρέθησαν κατὰ τὰς πρὸ ἐβδόμηκονταετίας καὶ ἐφεξῆς γενομένας ἐν Περγᾷ ἀνασκαφὰς καὶ μετεφέρθησαν ἐκεῖθεν εἰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας. Εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Καπιτωλίου, ἐν Ρώμῃ, ἀπόκειται τὸ περίφημον ἄγαλμα τοῦ τραυματίου γαλάτου, ὅστις εἰκονίζεται πεσὼν, στηριζόμενος εἰς τὸν δεξιὸν βραχίονα, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν πληγωμένον μηρόν, κλίνων δὲ τὴν κεφαλὴν μὲ ζωντανὴν ἔκφρασιν ἄλγους εἰς τὸ πρόσωπον. Εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχει ἀκέφαλον ἄγαλμα τοῦ Διὸς, εὗρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὰ εἱρεῖνια τοῦ Ἡραίου. Εἰς τὸ Βερολῖνον εἶχον μεταφερθῆ, πλὴν τῶν περὶ ὧν κατωτέρω ὁ λόγος γλυπτῶν ἐκ τῆς ζωφόρου τοῦ μεγάλου βωμοῦ, κεφαλὰί τινες γυναικῶν ἀρίστης τέχνης καὶ κεφαλὴ Ἀττάλου τοῦ Α'. Ἐκ φιλολογικῶν δὲ πηγῶν, ἰδίᾳ ἐξ ἀποσπασμάτων ταξιδιωτῶν—συγγραφέων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, εἶναι παραδεδομένον ὅτι ἡ περγαμηνὴ σχολὴ γλυπτῶν εἶχε παραγάγει καὶ ἀντίγραφα ἀττικῶν ἔργων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἰδίᾳ τῆς χρυσελεφαντίνης Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου καὶ ἄλλα, ἅτινα ἤθελον νὰ ἔχουν οἱ περγαμηνοὶ πρὸς μελέτην καὶ αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν. Δὲν εἶναι ἄλλως τε τοῦτο τὸ μόνον δεῖγμα τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ γενικώτερον τῶν ἱστορικῶν δεσμῶν τῶν περγαμηνῶν πρὸς τοὺς ἀθηναίους. Οἱ βασιλεῖς ἔδιδον ἐκεῖθεν τὸ παράδειγμα στενῆς καὶ ἐπὶ πολλῶν τομέων ἐκτεινομένης πνευματικῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν πόλιν—κέντρον τοῦ παγκοσμίου πνεύματος. Πολλὰκις μετέβαινον εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ Ἀτταλίδαι καὶ ἐτίμων αὐτὰς παντὶ τρόπῳ, κτίζοντες ἐκεῖ δαπάναις τῶν μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομῶν ἢ προβαίνοντες εἰς δωρεὰς πρὸς τὸ ἄστυ. Ὅτε ἐνίκησε τοὺς γαλάτας Ἀττάλος ὁ Α', οἱ ἀθηναῖοι τῷ ἐπέτρεψαν νὰ στήσῃ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τρόπαια—ἀνάγλυφα ἀναμνηστικὰ καὶ ἀγάλματα Διὸς καὶ Ἀθηνᾶς—θεωροῦντες τὴν νίκην ὡς ἐξερχομένην τῶν ὁρίων τοῦ περγαμηνοῦ βασιλείου, ὡς γενικὴν τῶν ἐλλήνων νίκην κατὰ τῶν βαρβάρων, διὰ τὴν ὁποίαν φυσικὸν ἤτο νὰ στηθῶσιν εἰς τὴν πρωτεύουσάν τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος τρόπαια. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας του καὶ φυλὴ τῆς Ἀττικῆς πολυπληθὴς—περιλαμβάνουσα ἑνδεκα δήμους—ὠνομάσθη πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀττάλιδ (200 π. Χ.). Ὁ δὲ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Ἀττάλιδ Β' ὠκοδόμησεν ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ δαπάνῃ τὴν γνωστὴν πολυτελεῆ Στοάν Ἀττάλου καὶ ἐπωνομάζετο Φιλαθῆναιος διὰ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν πόλιν, ἥτις καὶ ἀνδριάντα ἔστησεν εἰς αὐτόν.

εἰπεῖν ψυχικῆς ἐνεργείας, ἀμιλλῶνται ἡ ποιικιλία τῶν συνθέσεων καὶ ὁ πλοῦτος τῶν εἰκόνων, αἵτινες ἅπασαι στρέφονται, ὡς περὶ κεντρικὴν ιδέαν, περὶ τὴν ἑξαρσιν τῆς διανοητικῆς ἰσχύος, τῆς πνευματικῆς ὑπερουχῆς, ἥτις παρίσταται κατισχύουσα ἐναντι τῆς ζωώδους δυνάμεως.

Ὁ ὅλος βωμὸς ἀπετέλει μεγαλειώδη ἀρχιτεκτονικὴν δημιουργίαν. Ὁ κοδομημένος εἰς σχῆμα κεφαλαίου γράμματος π̣, ἐν εἶδει γιγαντιαίου τετραγώνου, ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν νοτίαν πλευράν, ἐνθα μεγάλου πλάτους μνημειώδης κλῆμαξ εἴκοσι τεσσάρων βαθμίδων ὠδήγει πρὸς τὴν ἐξέδραν—ἔπου ὁ κυρίως βωμὸς—ἦτο ἐκτισμένος εἰς μέγεθος ὅλως δυσανάλογον πρὸς τὸν λατρευτικὸν σκοπὸν εἰς τὸν ὅποιον ἀπέβλεπε καὶ κατῴρθου πράγματι νὰ καταπλήσῃ τὸν θεατὴν ὅχι μόνον μετὰ τὴν τέχνην του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰς διαστάσεις του. Ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ ἄλλως τε τέχνῃ ὑφίστατο τῶντι γενικῇ τις τάσις σαφὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς τὸ μέγα, πρὸς τὸ διὰ τῶν μεγάλων διαστάσεων ἐπιβλητικόν, οἷα εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους δὲν παρετηρεῖτο. Καὶ μάλιστα ἐν Περγᾶμῳ ἡ νέα αὕτη αἰσθητικὴ ροπὴ ἦτο σχετικῶς μετρία, ἂν ᾔθελε παραβληθῇ πρὸς τὰ κολοσσιαῖα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Λαγιδῶν, παρ' οἷς αἱ ἐπιχώρια τόσων αἰώνων παραδόσεις ἡνάγκαζον τὰς ἑλληνομακεδονικάς αὐτάς νὰ ἐπιβάλλωνται εἰς τὰ ὅμματα τῶν κατακτηθέντων ἐντοπίων διὰ κτισμάτων μὴ ὑπολειπομένων εἰς διαστάσεις ἐναντι τῶν οἰκοδομημάτων τῶν ἀρχαίων ἐκεῖ πολιτισμῶν. Εἶχε δ' ἀποτελέσει οὐ μικρὸν πρόβλημα διὰ τοὺς Ἕλληνας ἀρχιτέκτονας τῶν ἀλεξανδρινῶν χρόνων ἡ ἀνάγκη τῆς συνδιαλλαγῆς τῆς πατροπαράδοτου ἑλληνικῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τῆς συμμετρίας, τῆς ἁρμονίας, τοῦ «καλοῦ», τοῦ «μέτρου», πρὸς τὰς νέας περὶ διαστάσεων ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἄλλα λαμπρὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἐν Περγᾶμῳ ἔργα ἦσαν οἱ ναοὶ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ Στοὰ τοῦ Ἀττάλου, ἡ Βιβλιοθήκη, ἡ ἀγορά, τὸ θέατρον, τὸ ἱερὸν τῆς Ἥρας, τὰ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἀνάκτορα τῶν Ἀτταλιδῶν. Τοιχογραφίαι ἀρίστης τέχνης ἐκόσμουσαν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν μεγαλοπρεπῶν ἐκείνων οἰκοδομημάτων συμφώνως πρὸς πηγὰς φιλολογικὰς—διότι ἐκ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου οὐδ' ἔχνος, ὡς γνωστόν, κατωρθώθη νὰ φθάσῃ μέχρις ἡμῶν. Ἐπίσης εἰς τὰ γλυπτικὰ καὶ εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα κατὰ κανόνα ἐπιπροσετίθεντο πολύχρωμοι διακοσμήσεις. Εἰς τὴν κάτω πόλιν, εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Σελινούντος, ἔκειντο τὸ γυμνάσιον καὶ ἡ κάτω ἀγορά. Καὶ ὅτε ἀκόμη τὸ κράτος ἐκληρονομήθη ὑπὸ τῆς Ρώμης (133 π. Χ.), δὲν ἔπαυσεν ἀπὸ πλευρᾶς δημογραφικῆς καὶ ἐμπορικῆς ἀκμάζον, ἐπεξετάθη δ' ἡ πόλις ἐπὶ ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἔτι μᾶλλον πρὸς τὴν πεδιάδα. Ἰδίᾳ ἐπὶ Αὐγούστου ἀνηγέρθησαν ἐκεῖ μεγαλοπρεπῆ βαλανεῖα καὶ ἀμφιθέατρα, νέον μέγα ὁδραγωγεῖον, ὁμοῦ δὲ μετὰ ἄλλα δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτήρια, ὠκοδομήθη καὶ φερώνυμος τοῦ αὐτοκράτορος ναός.

Ὁ πολιτισμὸς τῶν Μυκηνῶν (*).—Εἶνε τώρα μπροστά μας τὰ μνημεῖα ἑνὸς πολιτισμοῦ ἐντελῶς διαφορετικοῦ ἀπ' τὴν Ὀλυμπία, ὅπου εἶχαμε πάει πρὶν τέσσερις μέρες—διαφορετικοῦ καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε καὶ γιὰ τὸν ἐθνικὸ του χαρακτήρα καὶ γιὰ τὴν προέλευσή του. Τὸ ὀλυμπιακὸ πνεῦμα εἶνε καθαρὰ ἑλληνικὸ κι εἶχε ἀκμάσει σὲ χρόνους ἱστορικούς, ἐνῶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Μυκηνῶν—ὅπως ἄλλως τε καὶ τῆς σύγχρονης μ' αὐτὲς Τίρουθας ποὺ πρὶν λίγη ὥρα ἐπισκεφθῆκαμε—εἶνε προϊστορικός, διαμορφώθηκε δηλαδὴ σὲ χρόνια ποὺ δὲ μᾶς ἔχουν μείνει ἀπ' αὐτὰ γραπτὰ μνημεῖα. Ἀκόμα εἶνε προελληνικός, γιατί ὑπῆρχε κιόλα πρὶν κατέβουν στὴ χερσόνησο οἱ πρῶτες ἑλληνικὲς φυλές, ἂν κι οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ποὺ ἤρθαν ἐδῶ, οἱ ἀχαιοί, ὅχι μονάχα δὲν τὸν ἔθιζαν στὸ παραμικρό, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐγκολπώθηκαν καὶ πρόσθεσαν καὶ τὴ δική τους συμβολὴ γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξή του. Ὁ κόσμος τῶν Μυκηνῶν βρίσκεται σὲ τόσο μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀπ' τὸ ὀλυμπιακὸ πνεῦμα κι εἶνε τόσο διαφορετικὸς ἀπ' αὐτὸ στίς πηγές καὶ στὰ φυλετικὰ πλαίσια ὅπου ἔζησε, ποὺ ἂν εἶχανε στὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα ἐπιστῆμη ἀρχαιολογική, οἱ πρόγονοί μας θὰ μελετούσανε τὰ μνημεῖα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ σὰν κατ'ἀλλοιπα ἑνὸς κόσμου ὀριστικὰ περασμένου, ποὺ εἶχε πρὶν ἀπ' αὐτοὺς κάνει τὸν κύκλο του στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά καὶ στὴ μικρασιατικὴ γῆ καὶ παντοῦ ὅπου θάβρισκαν ἔργα τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης. Ἀλλὰ γιὰ τίς Μυκῆνες γνωρίζουμε ἐμεῖς σήμερα πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα ἤξεραν οἱ πρόγονοί μας. Ἐκεῖνοι ἤξεραν γιὰ τὸν πολιτισμὸ τῶν Μυκηνῶν μονάχα σχεδὸν ἀπ' τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, ποὺ σὲ τόσα καὶ τόσα σημεῖα τοὺς δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ ψάλλουνε καὶ νὰ ἐξυμνοῦνε τὰ ἔργα τέχνης τῶν μυκηναίων ἀχαιῶν.

Ἐδῶ εἶμαστε στὸν ὀρθογώνιο μπροστὰ στὴν πύλη προμαχώνα, ποὺ μ' αὐτὴ του τὴ διάταξή ποὺ βλέπετε καὶ μὲ τὰ κυκλώπεια τείχη ποὺ τὸν περιστοιχίζουν ἀπ' τίς τρεῖς πλευρὲς μπορούσε ἀποτελεσματικὰ ν' ἀντέξει σὲ ὁποιαδήποτε ἐχθρικὴ εἰσβολή—καὶ πραγματικὰ τὸδεῖξε πάντα του πρὶν βρεθεῖ ἀντιμέτωπος στοὺς δωριεῖς μὲ τὰ σιδερένια δόρατα. Θαυμαστὸ εἶνε τὸ ὑπέρθυρο τῆς πύλης, ἀπὸ βαρύτατο μονόλιθο. Πάνω ἀπ' αὐτὸ ἔχουνε ἀφήσει, καθὼς συνηθιζόταν τότε, ἓνα κενὸ σὲ σχῆμα τριγωνικόν, γιὰ ἀσφάλεια, γιὰ νὰ μὴν παραφορτωθεῖ τὸ ὑπέρθυρο ἀπὸ ὑπερβολικὸ βάρος. Μέσα στὸ κενὸ οἱ μὴν παραφορτωθεῖ τὸ ὑπέρθυρο ἀπὸ ὑπερβολικὸ βάρος. Μέσα στὸ κενὸ οἱ ἀχαιοὶ βασιλιάδες ἔχουνε βάλει, σὰν ἓνα σύμβολο τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, τοὺς ἀνάγλυφους λέοντες ὄρθιους ἀπ' τὴ μιὰ κι ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά μᾶς κοτόνας. Στούς τεράστιους πλευρικοὺς μονόλιθους τῆς πύλης, στίς «παραστάδες», φαίνονται ἀκόμα καθαρὰ οἱ ὀπὲς ἀπ' τίς στρόφιγγες κι ἀπ' τοὺς μοχλοὺς

(*) Μάθημα μπροστὰ στὴν Πύλῃ τῶν Λεόντων (6 Ἰανουαρίου 1951), σὲ μιὰ πενθήμερη μορφωτικὴ ἐκδρομὴ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν στοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους τῆς Πελοποννήσου.

πού ασφαλιζανε τή βαρειά πόρτα. Στὴν κάτω πέτρα, στὸ κατώφλι, διακρίνονται πάντα τὰ ἔγχρη πού ἔχουνε ἀφήσει οἱ ρόδες τῆς πόρτας.

Μέσ' ἀπ' τὴν πύλη εἶνε ἀμέσως ἀριστερά ἡ σκοπιά. Σπάνια ὅμως μπουρούσανε οἱ εἰσβολεῖς νὰ φτάσουνε κἄν ὡς τὴν πύλη. Πάνω ἀπ' τὰ τεῖχη, μπροστά στὴν πύλη, οἱ ἀχαιοὶ πρόμαχοι τῆς ἀκρόπολης χτυπούσανε εὐκολα τοὺς λιγροστοὺς κείνους—γιατὶ πολλοὶ δὲν χωροῦσανε—πού θὰ κατώρθωναν τυχὸν νὰ χωθοῦνε στὸ στενὸ προμαχώνα, κρατώντας τὴν ἀσπίδα μὲ τ'ἀριστερὸ κι ἔχοντας ἀναγκαῖα ἀκάλυπτο τὸ δεξιὸ τους πλευρό.

Μέσα στὴν ἀκρόπολη καὶ πολὺ κοντὰ στὴν πύλη θὰ δοῦμε δεξιά τὸν περίφημο κυκλικὸ περίβολο μὲ τοὺς ἑξῆ ἡγεμονικοὺς τάφους, χτισμένον στὰ 1350 π.άνω—κάτω κι ἀνασκαμμένο ἀπ' τὸ Schliemann. Μερικοὶ ἀπ' τοὺς τάφους, πού εἶνε ὅλοι τοὺς πολὺ πρὸ παλιοὶ ἀπ' τὸν περίβολο, βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφὰς ἀσύλητοι, μὲ ἔθιμα τὰ θαυμαστά ἐκεῖνα εὐρήματα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού βρίσκονται σήμερα στὴν Ἀθήνα, στὴ μυκηναϊκὴ αἴθουσα τοῦ ἐθνικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου, καὶ πού θὰ μιλήσουμε παρακάτω γι' αὐτά. Ἀριστερὰ πάνω στὴν ἀκρόπολη θὰ δῆτε ὅ,τι σώζεται ἀπ' τὰ ἀνάκτορα τῶν Ἀτρείδων. Ἦτανε μικρότερα ἀπ' τὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθας καὶ δὲν ἔχουνε διατηρηθεῖ τόσο καλὰ, ὅπως ἐκεῖνα. Παρόμοια ὅμως πάνω—κάτω διάταξη εἶχανε ὅλα τὰ ἀνάκτορα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ μικρὰς πύλες ἔμπαινε κανένας σὲ αὐλὰς μὲ βωμοὺς καὶ μὲ πέτρινα καθίσματα πού ἀνοίγονταν μπροστὰ ἀπ' τὴν καθυπὸ ἡγεμονικὴ κατοικία. Τῆς τελευταίας αὐτῆς τὰ κυριώτερα διαμερίσματα ἦτανε τὸ «πρόπυλο», τὸ «δῶμα» καὶ τὸ «μέγαρον». Εἶχανε ἀκόμα λουτρὰ καὶ γυναικωνίτες κι ἐσωτερικὰς αὐλὰς ὠραιότατα διακοσμημένες. Κανένα ὅμως ἀπ' τὰ κτήρια αὐτὰ δὲν εἶχε μνημειώδη ὕψη κι οὕτε ἔβλεπε κανένας ἐδῶ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυτέλεια τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ.

Οἱ μυκηναῖοι διαμόρφωσαν τὸν πολιτισμὸ τους (πάνω—κάτω 1600 π. Χ. καὶ ἐπ.) μὲ κάθε λογῆς πολιτιστικὰ στοιχεῖα παρμένα τὰ πρὸ πολλὰ ἀπ' τὸ μινωϊκὸ πνεῦμα, ὅπως κι οἱ μινῶοι μὲ τὴ σειρά τους εἶχανε παλαιότερα δοκιμάσει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ τους πολιτισμοῦ τὴ φανερὴ ἐπίδραση τοῦ γηραιότερου κι αἰωνόβιου καὶ σεβάσμιου τότε σ' ὅλους αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ. Ἐλάχιστοι εἰδικοί, γύρω στὸν Dörpfeld, πίστεψαν πῶς εἶνε φοινικὴ ἡ πηγὴ κι ἡ προέλευση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Χωρὶς ἀμφιβολία ὑπῆρχαν σχέσεις ἐμπορικὰς—ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου—καὶ ναυσιπλοϊκὰς ἀνάμεσα σὲ φοίνικες, αἰγυπτίους, μυκηναίους καὶ κρήτες, μὰ ὅσο γιὰ τὴν τέχνη, ἡ ἐπιρροὴ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ στὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα εἶνε ὀλοφάνερη παντοῦ, στὶς τοιχογραφίες, στὰ σκεύη, στὰ ὅπλα, στὰ κοσμήματα. Τόσα καὶ τόσα εὐρήματα τῶν μυκηναϊκῶν τάφων φαίνεται καθαρὰ πῶς ἦτανε σταλμένα ἀπ' τὴν Κρήτη ἢ κι ἀπ' τὴν Αἴγυπτο. Ἀλλῶς τε δούλευαν ἐδῶ στὶς Μυκῆνες τεχνίτες κρήτες ἢ μυκηναῖοι ποτισμένοι ἀπ' τὴ μινωϊκὴ τεχνολογία.

χρησιμοποίηθεϊ για να σημάνει πώς ή απλουστευμένη άττική διάλεκτος τών άλεξανδρινών χρόνων ήταν ή κοινή ήμιλούμενη πανταχού του ελληνικού κόσμου, ύστερ' άπ' τó σβύσιμο τών άλλων ελληνικών διαλέκτων.

Τόν τόσο άξιόλογο αυτό πολιτισμό έτερμάτισε βίαια ή δωρική εισβολή, που εΐνε γνωστή στην ιστορία με τó όνομα «κάθοδος τών Ήρακλειδών». Στά 1100 πάνω-κάτω, ή σύμφωνα με μερικές νεώτερες έρευνες, άρκετες δεκαετίες (σχεδόν έναν αιώνα) νωρίτερα, καταστράφηκαν οί Μυκήνες στόν καιρό του Τισαμενού, γιου του Όρέστη, με φωτιά και με σίδερο, που ήταν άλλως τε και τó «νέο όπλο» εκείνης της έποχής. Καινούργιοι κυρίαρχοι ήρθαν τότε στην Πελοπόννησο. Τήν αρχαϊκή Σπάρτη του Μενέλαου διαδέχτηκε μια Σπάρτη νέα, δωρική, που τόσο λαμπρή άποστολή της είχε λάχει να διαδραματίσει στην πορεία του ελληνικού κόσμου τών αίωνων που έρχονταν, τών ιστορικών, και που τόσες άρρενωπές άρετές έρχόταν να διδάξει σ' όλόκληρη την οίκουμένη. Οί καλές τέχνες όμως έσβυσαν όλότελα τότε. Ένα είδος μεσαίωνα (ή «γεωμετρική περίοδος») άπλώθηκε στόν τομέα της τέχνης σ' όλη την Ελλάδα εκείνο τόν καιρό, ένα είδος μεσαίωνα που θα κρατούσε άρκετούς αιώνες, ως τά 700 πάνω-κάτω, ως τόν καιρό δηλαδή που πνεύμα καθαρά ελληνικό μελλόταν να επανατελείει στην Ίωνία και στην Αιολίδα, ανάμεσα στους άπογόνους κείνων τών προσφύγων πολέμου, που πριν τέσσερις-πέντε αιώνες είχαν έρθει άπ' την ήπειρωτική Ελλάδα φεύγοντας τή δωρική εισβολή.

Ή «κάθοδος» τών δωριέων και ή καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού που τή συνακολούθησε, σημάνανε τó τέλος της «έποχής του ήρειχάλκου» στις ελληνικές χώρες και την αρχή της «έποχής του σιδήρου». Άλλως τε οί δωριείς δέν μπήκανε μονάχα στó μυκηναϊκό κράτος. Πλημύρισαν τόσες και τόσες περιοχές της Ελλάδας, πέρασαν στην Κρήτη κι έκτισαν ύστερότερα άποικίες στα Δωδεκάνησα και στó νότιο τμήμα της μικρασιατικής παραλίας. Εΐχανε χυθεί και στη δική μας πεδιάδα της Άττικής και πολιόρκησαν τούς άθηναίους ΐωνες που είχαν καταφύγει στην Άκρόπολη, χωρίς όμως να μπορέσουν να πάρουνε την Άκρόπολη. Ή παράδοση λέει πώς την Άκρόπολη τήν έσωσε κι αυτή τή φορά φυσικά ή Άθηνά και πώς τούς πολιορκητές τούς έτρεψε κάποια μέρα σέ φυγή. Όπως κι αν εΐνε, ή γύρω στην Άκρόπολη μικρή τότε πόλη είχε στó μεταξύ κατασκαφεί. Οί πρόσφατες άνασκαφές τών άμερικανών έφεραν σέ φώς ένδειξεις πώς όσα σπίτια βρισκόνταν έξω άπ' τά τείχη τά κυκλώπεια της δικής μας Άκρόπολης είχαν βίαια έγκαταλειφθεί. Ή μυκηναϊκή όμως άκρόπολη δέν είχε την ίδια καλή τύχη της δικής μας. Με τó πολύ μικρότερο ύψος της δέν ήταν πορετό νάντέξει για καιρό στην πίεση τόσο δυνατού άντιπάλου. Μπαίνοντας μέσα οί δωριείς έβαλαν στάνάκτορα τών Άτρειδών φωτιά, που τά ίχνη της βρέθηκαν καθαρά στις άνασκαφές του Τσουντα.

Όσο για την έποχή που έγινε ή καταστροφή, πιθανολογούσαν ως πριν

λίγα χρόνια τὸ 1100 πάνω-κάτω, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἑρατοσθένη¹, ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν παλιὰ παράδοση στὸν καθορισμὸ τῶν χρονολογιῶν καὶ λογάριαζε 860 χρόνια ἀπ' τὴν ἄλωση τῆς Τροίας ὡς τὸ θάνατο τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου—κι ἀπ' αὐτὰ τὰ πρῶτα 80 τὰ λογάριαζε ὡς τὸν Ἡρακλῆ, τὸν ἐθνικὸ ἥρωα τῶν δωριέων. Ἀρκετὰ ὅμως τελευταῖα εὐρήματα δείχνουν πὼς ἡ καταστροφὴ τῶν μυκηναίων ἀχαιῶν τῆς Πελοποννήσου (τόσο τῆς Τίρυνθας ὅσο καὶ τῶν Μυκηνῶν κλπ., γιατί ἡ τύχη τοὺς ἦταν κοινὴ καὶ σύγχρονη) εἶχε γίνει ἕνα σχεδὸν αἰῶνα νωρίτερα. Τὰ εὐρήματα ἀγγειοπλαστικῆς καὶ γενικὰ κεραμεικῆς ποὺ εἶδαν τὸ φῶς στὴν Συρία καὶ ποὺ ἀνῆκαν στοὺς Φιλισταίους, λαὸ ἄρειο, συγγενικὸ μὲ τοὺς ἀχαιοὺς, ποὺ εἶχε μεταφέρει ἀπ' τὴν Κρήτη στὴ δυτικὴ Ἀσία τὸν αἰγαιοκρητικὸ πολιτισμὸ, καθὼς κι ἄλλα εὐρήματα προσφάτων ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ταρσό τῆς Κιλικίας, δείχνουν πὼς ἡ εἰσβολή, ἡ καταστροφὴ κι ὁ ἐμπρησμὸς εἶχαν γίνει γύρω στὰ 1200. Ἀντίστοιχα θὰ πρέπει βέβαια νὰ μετατεθεῖ κατὰ ἕνα σχεδὸν αἰῶνα πρὸς τὰ πίσω κι ἡ ἄλωση τῆς Τροίας.

Οἱ πρόγονοί μας τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς δὲν ἤξεραν, ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή, γιὰ τὸ μυκηναϊκὸ κόσμο παρὰ σχεδὸν μονάχα ὅσα ἄκουγαν ἀπ' τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Στὴν κλασσικὴ Ἑλλάδα, παρ' ὅλη τὴ θυμαστὴ ἀνάπτυξη ποὺ εἶχε ἡ ἐπιστημονικὴ διανόηση καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐρευνας σὲ τόσους ἄλλους τομεῖς, ἡ ἐπιστημονικὴ διανόηση καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐρευνας στὴ σύγχρονη ἔννοια καὶ δὲ γινόνταν συστηματικὴ προσπάθεια νὰ βγοῦνε στὸ φῶς ὅσα εἶχαν μείνει ἀπὸ τοὺς παλιοὺς πολιτισμοὺς. Οἱ πρόγονοί μας ἔρχονταν συχνὰ σ' αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς τόπους, ὅπου ἀπ' τὸν Ὅμηρο κι ἀπ' τοὺς μεγάλους τραγικοὺς τοὺς ἤξεραν πὼς τόσα δραματικὰ συμβάντα εἶχαν γενεῖ στὴ δυναστεία τῶν Ἀτρειδῶν. Τοὺς ἔκαναν κατὰπληξ ἡ κυκλώπεια τείχη κι ἡ Πύλη τῶν Λεόντων ποὺ ἔχουμε μπροστὰ μας. Ἐγνώριζαν ἀκόμα τοὺς θολωτοὺς τάφους ποὺ εἶδαμε πρωτῆτερα κάτω καὶ ποὺ εἶνε ἀπ' τὰρχαῖα χρόνια ἔτσι ἀνοιχτοὶ κι ἀδειανοί. Τοὺς τάφους αὐτοὺς τοὺς ὠνόμαζαν «θησαυροὺς», ἀπομιμούμενοι τὸν ὄρο ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τοὺς «θησαυροὺς» τῶν Δελφῶν, ποὺ εἶχε χτίσει χωριστὰ ἡ καθεμιὰ ἐλληνικὴ πολιτεία στὸν ἱερὸ ἐκεῖνο τόπο. Πιστεύανε πὼς οἱ μυκηναῖοι βασιλιάδες εἶχανε χτίσει τὰ θολωτὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα γιὰ νὰ φυλάγουνε μὲ ἀσφάλεια μέσα σ' αὐτὰ τοὺς θησαυροὺς τοὺς. Κι ὕστερα ἀπ' τὰ κλασσικὰ χρόνια ταξιδιῶτες καὶ περιηγητὲς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔρχονταν σ' αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς τόπους γιὰ νὰ δοῦνε ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπ' τὴν «πολύχρυσον Μυκὴνην» καθὼς τὴν ἔλεγε ὁ Ὅμηρος, τὸ «εὐκτίμενον πτολίεθρον», τὴν «εὐρυάγριαν» —μὲ τοὺς πλατεῖς δρόμους—ὅπως τὴν ὠνόμαζε, θέλοντας βέβαια νὰ πεῖ ὅχι

(1) «Χρονογραφίαι» καὶ ἰδίως «Ἀναγραφὴ τῶν χρόνων». Ἀτόφια τὰ ἐρατοσθένεια κείμενα δὲν σώθηκαν, ἀναφέρονται ὅμως πολλὰ γι' αὐτὰ ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεά.

γιατὴν ἀκρόπολη, ἀλλὰ γιατὴν ἔξω ἀπ' τὰ τεῖχη πόλη πὺν ἀπλωνόταν κάτω στὴν πεδιάδα. Μερικοὶ ἀπ' τοὺς ταξιδιώτες αὐτοὺς μᾶς ἔχουν ἀφήσει καὶ γραπτὲς περιγραφές, ὅπως ὁ Πανσανίας, πὺν σὲ πολλὰ ὅμως ζητήματα, γελασμένος κι αὐτὸς ἀπ' τοὺς τοπικοὺς ἐξηγητές, δίνει λανθασμένες τοπογραφικὲς καὶ χρονολογικὲς πληροφορίες, πὺν τίς ἔχει σήμερα ἀνασκευάσει ἡ νεώτερη ἔρευνα.

Ἀκόμα στὰ μισὰ τοῦ περασμένου αἰώνα πολλοὶ—κι ἀνάμεσα στοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες οἱ περισσότεροι—λέγανε πρὶν γίνουνε οἱ ἀνασκαφές τοῦ Schliemann πὺς σὲ «πονηρικὴ ἄδεια» τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν θὰ πρέπει νὰ ποδώσει κανένας τοὺς στίχους ἐκείνους πὺν τόσο ὥραια περιγράφουνε τὰ θυμαστὰ τῶν ἀχαιῶν «χάλαρα» ὅπλα καὶ «χρύσεα» σπιτικά σκεύη. Μακρὸν ἀπ' τὴ Μαινία κι ἀπ' τὴν Αἴγυπτο, στὴ φτωχὴ Ἑλλάδα, δὲν πιστεύανε πὺς τόσοσ πλοῦτος θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ τανε ὑπάρχους. Οὔτε καὶ πὺς ἔργα τόσο πρωδευμένης τέχνης ὑπῆρχαν πραγματικά στίς Μυκῆνες στὸν καιρὸ τῶν Ἀτρειδῶν καὶ πὺς εἶχε μπορέσει νὰ φτάσει σὲ τέτοια ἀκμὴ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χρυσαφιῦ πὺν νὰ γίνωνται πραγματικά τὰ τόσο λεπτὰ ἐκεῖνα ἔργα καὶ κομψοτεχνήματα τῶν ὁμηρικῶν περιγραφῶν. Τὴν ἀντίθετη πίστη εἶχε ὁ ἐνθουσιώδης γερμανὸς ἀρχαιολάτρης Schliemann πὺν ἔκανε ἐδῶ τὸ 1876 τίς ἀνασκαφές του¹. Βρῆκε τὸν κυκλικὸ περίβολο τῶν ἡγεμονικῶν τάφων καὶ ἀνάσκαψε τοὺς πέντε ἀπ' τοὺς ἔξη τάφους. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς βρέθηκαν ἀσύλητοι. Βρέθηκαν σκελετοὶ πὺν ἀνῆχαν σὲ βασιλιάδες, ἡγεμονίδες καὶ βασιλόπουλα καὶ ἰδίως τὰ θυμᾶσια ἐκεῖνα εὐρήματα τῆς ἐποχῆς 1600 ἢ 1500 πὺν ἄνοιζαν νέες λαμπρές σελίδες στὴν ἱστορία τοῦ προελληνικοῦ καὶ τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ σκελετοὶ, μόλις τοὺς ἀγγίξε κανένας, ἔφερταν σὲ σκόνη, ἔξον μερικοὶ πὺν φαινόταν πὺς εἶχε γενεῖ στὰ σώματα προσπάθεια νὰ ταρχειυθῶνε, σύμφωνα μὲ τὰ αἰγυπτιακὰ ταρικὰ ἔθιμα, καὶ πὺν εἶχανε πάνω τους ἀκόμα καὶ ἔχνη ἀπὸ σάρκες. Τὰ κτερίσματα ὅμως ἦταν ἄφθονα κι ἀπίστευτα σὲ πλοῦτο κι ὥραιότατα σὲ τέχνη. Πάνω σὲ μιὰ ἀπ' τίς χρυσὲς βασιλικὲς ἐντάφιος προσωπίδες ὁ Schliemann πίστεψε πὺς βλέπει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ ἐνθουσιασμένος βιάστηκε νὰ ἀναγγεῖλει σ' ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη πὺς βρῆκε τὸ νεκρὸ τοῦ μεγάλου κείνου βασιλιά καὶ τῶν αὐλικῶν πὺν εἶχαν σφαγιαστεῖ μαζί του. Νεώτερες ἐρευνες ἔδειξαν πὺς οἱ ἔξη βασιλικοὶ τάφοι εἶνε τετρακῆσια πάνω-κάτω χρόνια παλαιότεροι ἀπ' τὴν ταρικὴ κείνη ἱστορία.

Τὸν ἕκτο τάφο ἀνάσκαψε στὰ 1878 ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Σταματάκης. Τὸ 1886 ἔκανε ὁ Χρ. Τσούντας στὴν ἀκρόπολη ἀνασκαφές, χρηματοδοτούμενες ἀπ' τὴν ἐλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία, καὶ βρῆκε τὰ ἐρείπια τῶν ἀνακτό-

(1) H. Schliemann, Mykenæ, 1878.

συγγὰ ἐκστρατεῖες κι ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα μὲ σκοπὸ τὴ λαφυραγωγία. Ἀλλὰ τέτοιες προσότητες χρυσασιοῦ καμμιά λαφυραγωγούμενη χώρα δὲ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς δώσει, ἀπ' ὅσες τοὐλάχιστον ἦταν τότε προσιτὲς στοὺς ἀρχαίους ἢ στοὺς προκατόχους τους στὴν Ἀργολίδα μὲ πιθανότητες καλῆς γι' αὐτοὺς ἐκβαστῆς τῆς ἐκστρατείας. Οὔτε κι ἡ ἄλλη ὑπόθεση στέκει, πὼς οἱ θησαυροὶ τῶν μυκηναϊκῶν τάφων εἶνε ἴσως λεία ἀπ' τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ, ἂν σκεφθεῖ κανένας πόσο δυνατὸ στόλο εἶχε ἡ μινωϊκὴ Κρήτη. Ἐκεῖνη ἦταν θαλασσοκράτειρα καὶνὸ τὸν καιρὸ κι οἱ ἐνδεχόμενοι εἰσβολεῖς θὲ νάχαναν σίγουρα τὴ ναυμαχία ποὺ θὰ τοὺς ἀνάγκαζεν νὰ δώσουνε οἱ Κρήτες, πρὶν πατήσουνε πόδι στὸ νησί. Ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν Αἴγυπτο, ποὺ πραγματικὰ καὶ τότε ἦταν πλουσιώτατη στὸ πολὺτιμο κίτρινο μέταλλο, θὰ τολμούσανε ποτὲ οἱ μυκηναῖοι νὰ δικαιοηθοῦνε ἀπόβαστῇ ἢ καὶ νὰ πλησιάσουνε κἄν μὲ διαθέσεις ἐλθρικῆς. Ἡ μόνη σκέψη ποὺ μπορεῖ κανένας νὰ κάνει εἶνε ὅτι πρὶν ἀπ' τὰ μισὰ τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας οἱ μυκηναῖοι πολεμιστὲς εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴν Αἴγυπτο σὰν σύμμαχοι καὶ συμπολεμιστὲς τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ἐνάντια σὲ κάποιον τοῦ ἀντίπαλο, καλεσμένοι ἀπ' τὸ φαραῶ καὶ μεταφερόμενοι ἴσως ἐκεῖ ἀπ' τὸν κρητικὸ στόλο. Γυρίζοντας ὕστερα στὴν Ἀργολίδα, ἔφεραν μαζί τους πολὺ χρυσάφι ἀπ' τὴν Αἴγυπτο, ἀνταμοιβὴ τῆς πολεμικῆς τους ἐκείνης βοήθειας. Εἶνε ἄλλως τε ἐξακριβωμένη ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης πὼς ἀναμεταξὺ αἰγυπτίων, κρητῶν καὶ μυκηναίων εἶχαν δεθεῖ σχέσεις πολὺ καὶ φιλικῆς—πρὸ παντὸς σχέσεις ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου. Στὰ ἱερογλυφικὰ τῶν αἰγυπτίων ἡ μινωϊκὴ Κρήτη εἶνε ἡ φιλικὴ χώρα Kftiu ἢ Kfto κι οἱ κρήτες ὀνομάζονται «κράτος τῆς θάλασσας» καὶ «παῖς τῆς θάλασσας». Σὲ πολλὰς αἰγυπτιακὰς τοιχογραφίας εἰκονίζονται κρήτες φορῶντας τὰ γνωστὰ μινωϊκὰ ἐλαφρὰ φορέματα καὶ κρατῶντας ἀμφορεῖς μὲ κρασί—ἰδίως σὲ σχῆμα κεφαλῆς τὰβρου—καὶ μεγάλα ἀγγεῖα μὲ τὸ περίφημο κρητικὸ λάδι. Δὲν ἀποκλείεται οἱ μινῶι αὐτοὶ νὰ προμήθευαν στοὺς αἰγυπτίους τοὺς πολεμικώτατους κι ὅχι εὐκαταφρόνητους σ' ἀριθμὸ μυκηναίους σὰν μισθοφόρους σὲ κάποιον ἀπ' τοὺς πολέμους τῆς Ἀφρικῆς.

Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ γίνεται ἀκόμα πιθανώτερη, ἂν σκεφθεῖ κανένας πὼς στὰ μέσα τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας εἶχε γίνει στὶς Μυκῆνες συστηματικὴ προσπάθεια νὰ καθιερωθοῦνε πολλὰ ταφικὰ ἔθιμα αἰγυπτιακὰ ἢ καλλιτέρα πὼς καθιερώθηκαν, ὅσο τοὐλάχιστο ἐπέτρεπαν τὰ οἰκονομικὰ μέσα κι οἱ τεχνικῆς δυνατότητες τῶν μυκηναίων ἡγεμόνων. Οἱ θολωτοὶ τάφοι εἶνε φανερὸ πὼς εἶνε φτωχὴ ἀπομίμηση τῶν πυραμίδων. Ἡ προσπάθεια γιὰ ταρίχευση τῶν ἡγεμονικῶν νεκρῶν εἶνε ἀτεχνὴ δοκιμή, ἂν τὴ συγκρίνει κανένας μὲ τίς τέλειες μούμιες τῆς Αἰγύπτου. Οἱ σφυρήλατες ἐντάφιος προσωπίδες ἀπὸ χρυσάφι, ἡ προσπάθεια νὰ αναπαρασταθεῖ ἡ βασιλικὴ φυσιογνωμία, ἡ λεπτὴ ἐπέξεργασία στὶς γραμμὲς τοῦ προσώπου, τὰ χρυσὰ ἐλάσματα τοῦ θώρακα, εἶνε ὅλα τους μεταφύτευση καὶ μερικὴ παραμύχωση τῆς πανάρχαιας αἰγυπτιακῆς

Ἄλλὰ γιὰ τὰ εὐρήματα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ θὰ μπορούσε κανένας πολλά ἀκόμα νὰ πεῖ καὶ γιὰ πολλές ὥρες. Τώρα εἶνε καιρὸς γιὰ μιὰ ἐπίσκεψιν στὴν ἀκρόπολη. Ἄλλως τε πρέπει νὰ τὰ ἰδεῖ κανένας ὁ ἴδιος τὰ εὐρήματα, γιὰτὶ διαφορετικὰ δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμήσει ὁλόκληρην τὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀξίαν τους, ὅσαδῆποτε κι ἂν ἀκούσει γι' αὐτά.
